

LIA BĂTRÂNA, ADRIAN BĂTRÂNA, *Biserica „Sfântul Nicolae” din Rădăuți. Cercetări arheologice și interpretări istorice asupra începuturilor Țării Moldovei*, XXIX, Piatra Neamț, *Biblioteca Memoriae Antiquitatis*, 2012, 520 p. cu 91 fig. alb-negru și color și XVI planșe în afara textului.

Impresionantul volum a fost lansat public cu prilejul celei de a XIX-a ediții a simpozionului Artă și civilizație medievală, desfășurat la Suceava între 23–25 noiembrie 2012 în cadrul Muzeului Bucovinei,

organizat de Consiliul Județean, Facultatea de istorie și geografie a Universității „Ștefan cel Mare” și de Direcția pentru cultură și patrimoniu național Suceava. Cartea are ca editor pe dr. Gheorghe Dumitroaia,

director al prestigiosului Muzeu de istorie și arheologie din Piatra Neamț, instituție care împreună cu Mănăstirea Bogdana din Rădăuți au asigurat cheltuielile de editare a volumului prefațat cu un inspirat *Cuvânt de suflet* al Înalt Prea Sfințitului Pimen, arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților.

Autorii Lia Bătrâna și Adrian Bătrâna s-au impus istoriografiei românești îndeosebi ca cercetători ai monumentelor ecleziastice de pe teritoriul de la est de Carpați din secolele XIV–XV. Lor le datorăm, între multe altele, identificarea și stabilirea tipologiei bisericilor de la Giulești-Boroaia, cu boltire gotică; Netezi-Neamț, de plan dreptunghiular cu pile angajate în axul transversal; Niculițel – Tulcea, de plan cruce greacă simplă, redată ulterior în deceniile patru–cinci din secolul al XIV-lea; Bistrița – Neamț, triconc cu gropniță, ctitorie și necropolă a lui Alexandru cel Bun, cu etapele ulterioare etc.

Cercetările arheologice de la biserica „Sf. Nicolae” din Rădăuți, întreprinse de Lia Bătrâna și Adrian Bătrâna în anii '70, au fost prilejuate și de restaurarea monumentului. Încă din acel moment arheologii au avut drept obiective: 1. Vechimea și caracterul așezării medievale de la Rădăuți; 2. Succesiunea și încadrarea arheologică a complexelor descoperite; 3. Funcția ansamblului de la Rădăuți și rolul jucat de acesta în întemeierea statului medieval la est de Carpați și 4. Necropola domnească din interiorul lăcașului de cult. Investigațiile științifice întreprinse de Lia Bătrâna și Adrian Bătrâna asupra materialelor arheologice (ceramică, unelte, obiecte de uz casnic, monede, accesorii vestimentare etc.), dar mai cu seamă asupra necropolelor din cele două lăcașuri de cult, B–1 (biserica de lemn datată între primul și ultimul sferturi de secol XIV) și B–2 (biserica de zid, aparținând lui Petru I, din ultimul sfert de secol XIV) au fost completate salutar de studiile de antropologie, datorate cercetătorilor dr. Nicolae Mirițoiu și dr. Mihai Constantinescu (p. 111–120) de la Institutul de Antropologie „Francisc I. Rainer” din București și de paleogenetică umană, efectuate de prof.dr. Alexander Rodewald, directorul Departamentului de Biologie al Universității din Hamburg și dr. Georgeta Cardoș, de la Institutul de Biologie „Dr. Victor Babeș” din București (p. 121–168). Rezultatele cercetărilor de antropologie și paleogenetică umană se vor dovedi de importanță majoră pentru numeroase concluzii prezente în diferite capitole ale volumului, după cum vom vedea mai jos. Alături de aceste două studii, un altul, cel de arhitectură, este datorat distinsului arhitect Gheorghe Sion de la Institutul Național al Patrimoniului din București (p. 281–294).

Coroborând rezultatele propriilor investigații cu cele cercetătorilor sus-amintiți, autorii Lia Bătrâna și Adrian Bătrâna au ajuns la importante concluzii privind: 1. Stabilirea nivelurilor de viață; 2. Identificarea înhumațiilor și, pe acest temei, stabilirea genealogiei și cronologiei domnilor și a familiilor domnitoare din Moldova celei de a doua jumătăți a secolului al XIV-lea; 3. Stabilirea funcțiilor îndeplinite de ansamblul arhitectural medieval de la Rădăuți; 4. Organizarea spațiului funerar în arhitectura ecleziastică

a Țării Moldovei în primul veac de existență a acesteia; 5. Pictura bisericii „Sf. Nicolae” din Rădăuți: etape și ctitori.

În ceea ce privește stabilirea nivelurilor de viață, autorii stabilesc existența a opt niveluri în intervalul cuprins între sfârșitul secolului al XIII-lea și ultimul sfert al secolului al XVIII-lea. Dintre acestea, primele cinci se succed, delimitându-se astfel: 1. între sfârșitul secolului al XIII-lea și primul sfert de veac XIV; 2. între acesta din urmă și ultimul pătrar de secol XIV, la debutul cărei etape se construiește biserica de lemn din bărne, de tipul *blockbau*, de 5m/5m, cu un altar de 2,40 m adâncime și 3m lățime, cu trei morminte la interior, notată de autori cu B–1; 3. ultimul sfert de secol XIV, când se construiește, între 1387–1391, actuala biserică, fără pridvor, indicată de cercetători cu B–2 (p. 64–68); 4. prima jumătate a secolului al XV-lea, dominată de domnia lui Alexandru cel Bun când, în opinia autorilor a avut loc realizarea primului decor pictural interior; 5. a doua jumătate a secolului al XV-lea, etapă în care Ștefan cel Mare așează pietrele funerare pe mormintele predecesorilor săi în scaunul Moldovei, înlocuiește ancadramentele de la uși și ferestre, învelitoarea edificiului și repictează biserica.

Pentru identificarea înhumațiilor și, pe acest temei, stabilirea genealogiei și cronologiei domnilor și a familiilor domnitoare din Moldova celei de a doua jumătăți a secolului al XIV-lea au fost esențiale rezultatele cercetărilor de antropologie și de paleogenetică umană. Cele două necropole rădăuțene (B–1 și B–2) adăpostesc nouă înhumați princieri: trei în modesta biserică de lemn: Bogdan I, decedat în 1367, la 60 de ani; Lațcu, fiul celui dintâi, mort în 1375, în jurul vârstei de 30 de ani (p. 205) și Costea voievod, soțul Mușatei, tatăl domnilor Petru I și Roman I; ceilalți șase înhumați, cu doar cinci lespezi funerare, sunt adăpostiți de a doua necropolă, biserica de zid, ctitorită între 1387 și 1391. Mormântul fără lespeze ar aparține primului episcop de Rădăuți, Lavrentie - Leontie. Celelalte morminte, M–81, M–79, M–69, M–84 și M–83, cu lespezi funerare, aparțin, în ordine, domnilor Moldovei Petru I și Roman I, fiii Margaretei-Mușatei și ai lui Costea voievod; Ștefan I, fiul lui Roman I; jupanului Bogdan, adolescent de 14–15 ani, fratele uterin al lui Alexandru cel Bun, fiii lui Roman I și, ultimul, Bogdan, decedat la numai trei ani, fiul lui Alexandru cel Bun (p. 205–206).

În privința genealogiei și cronologiei domnilor și familiilor domnitoare ale Moldovei celei de a doua jumătăți a secolului al XIV-lea, Lia Bătrâna și Adrian Bătrâna propun clarificări asupra problemelor mult controversate în istoriografie precum: discontinuitatea dinastică între Bogdan I și Lațcu, pe de o parte și Petru I și urmașii săi, pe de altă parte, idee susținută anterior, între alții, de Ilie Minea, N. Iorga, Gh. I. Brătianu, C. C. Giurescu, Leon Șimanschi, Lia Bătrâna și Adrian Bătrâna (p. 194–196); continuitatea dinastică „per masculos” între Bogdan I, Lațcu și Petru I, opinie întâlnită la Gh. Șincai, P.P. Panaitescu, C. Cihodaru, C. Rezachievici, Ștefan S. Gorovei, Valentina Eșanu și Andrei Eșanu.

Pe baza analizelor de paleogenetică umană, de expertiză ADN a osemintelor celor înhumați în bisericile B-1 și B-2, coroborate cu informațiile izvoarelor istorice, autorii Lia Bătrâna și Adrian Bătrâna ajung la încheieri deosebit de importante, rezumate astfel:

Bogdan I și Lațcu, pe de o parte și Costea voievod, Petru I, Roman I și Ștefan I pe de altă parte nu se înrudesc „per masculos”, iar sub raport genealogic reprezintă două familii, două dinastii, distincte;

Doamna Margareta-Mușata, mama fraților Petru I și Roman I, este sora uterină a lui Lațcu (din M-85) și fiică a lui Bogdan I (din M-66), iar prin căsătoria sa cu voievodul Costea (din M-82) s-a realizat înrudirea dintre cele două familii. Primii doi domni ai Moldovei, Bogdan I și Lațcu „sunt reprezentanții dinastiei maramureșene” iar ceilalți patru – Costea voievod, Petru I, Roman I și Ștefan I – „sunt membrii dinastiei locale, moldovenești” astfel încât „la moartea lui Lațcu, în absența unui urmaș direct sau colateral al acestuia pe linie masculină, prin urcarea pe tron a lui Petru I, intervine o discontinuitate dinastică” astfel că „succesiunea s-a realizat nu prin «os domnesc» ci prin «sânge domnesc», adică prin femeii” (p. 200–202).

Ștefan I (din M-69) și jupanul Bogdan (din M-84), fratele lui Alexandru cel Bun, sunt fiii lui Roman I, dar din două căsătorii diferite, prima soție fiind „de origine locală, moldovenească, și nu lituanică din ramura Koriatovici” (p. 203–204 și p. 208 cu Tabloul genealogic).

Jupanul Bogdan, fratele lui Alexandru cel Bun, asociat acestuia la domnia Moldovei între 1400–1407, este tatăl lui Bogdan al II-lea, deci bunicul pe linie paternă al lui Ștefan cel Mare, opinie prezentă la Melchisedec Ștefănescu, N. Grigoraș, C. Rezachievici, Valentina Eșanu și Andrei Eșanu (p. 211).

Jupanul Bogdan, înhumatul din M-83, decedat la numai trei ani, este ultimul copil al lui Alexandru cel Bun și al soției sale Marina, opinie frecventă, de altfel, în istoriografia noastră (p. 215).

În context autorii abordează într-un capitol, al XIII-lea, controversata problemă a lui Costea voievod. Cercetările de paleogenetică umană și antropologie, coroborate cu izvoarele istorice conduc pe autori la concluzii care, desigur, vor suscita interesul specialiștilor. Astfel, Costea, ultimul înhumat din bisericuța de lemn, decedat la cca. 60 de ani, a trăit între 1328–1387 (p. 206 și 256), este de origine locală, s-a aflat în fruntea unei formațiuni teritorial – politice din depresiunea Rădăuților și s-a căsătorit anterior anului 1348 cu Margareta-Mușata, fiica lui Bogdan I, unire din care rezultă fiii Petru I și Roman I, viitorii domni ai Moldovei. Costea voievod, care în opinia autorilor este unul și același cu Constantin, pomenit la 1386 în registrul de socoteli al orașului Caffa, și care între 1377–1387, cu sprijinul lui Petru I, ocupă tronul „Țării Valahe” aflată în sud-estul Moldovei. Lia Bătrâna și Adrian Bătrâna identifică pe acest Costea-Constantin cu acel Costea din Pomelnicul mănăstirii Bistrița și în memoria căruia în biserică „Sf. Nicolae” s-a pus o lespede funerară,

fie cea ilizibilă astăzi, de lângă stâlpul de sud-vest, fie o alta, dispărută (p. 253–274).

Convingătoare sunt precizările privind etapele și funcțiile ansamblului de la Rădăuți, de la reședința voievodului Costea, la funcția de primă reședință domnească a Țării Moldovei, pentru ca la începutul secolului al XV-lea, 1408–1413, să-și modifice rolul, devenind sediul nou înființatei episcopii de la Rădăuți (p. 275–280).

Cercetările arheologice, dar nu numai acestea, permit autorilor încheieri asupra organizării spațiului funerar în arhitectura ecleziastică a Țării Moldovei în primul veac de existență a acesteia. Plecând de la constatările că biserica de lemn este prima necropolă domnească a Moldovei, aici fiind înmormântați Bogdan I, Lațcu și Costea, iar biserica de zid este cea de a doua necropolă domnească, inaugurată cu înhumarea lui Petru I, urmată de cea a fratelui său Roman I, apoi de înmormântarea fiului acestuia Ștefan I, iar la începutul secolului XV, de aceea a jupanului Bogdan, fiul lui Alexandru cel Bun (p. 279) autorii conchid, cu deplină îndreptățire, în opinia noastră, că amplasarea haotică a mormintelor în câmpul naosului bisericii de zid de la Rădăuți denotă că în ultimul deceniu al secolului al XIV-lea și la începutul celui următor în Moldova nu au existat preocupări de a identifica soluții speciale în problema spațiului funerar, pentru că această problemă nu apăruse în conștiința comanditarului, fenomen care apare odată cu ctitoria de la Bistrița a lui Alexandru cel Bun (p. 307–308).

Picturii din biserică Rădăuți i s-a rezervat un amplu capitol (p. 309–255) în care autorii abordează datarea, iconografia etc. Lia Bătrâna și Adrian Bătrâna identifică un prim strat al decorului, datorat pictorilor lui Alexandru cel Bun, „poate Nechita și Dobre”, cărora le atribuie și portretul Anastasiei, fiica lui Lațcu, refăcut peste decenii de pictorii lui Ștefan cel Mare (p. 317–318). Coroborând datele arheologice și iconografice cu observațiile cercetărilor anterioare ale subiectului, autorii ajung la concluzia că „Pictura bisericii de la Rădăuți a început în primăvara anului 1497, după terminarea celei de la Voroneț și, poate, în același timp cu aceea de la Pătrăuți” (p. 322) iar analiza iconografiei din altar îi determină să afirme că „cel puțin un membru al echipei de pictori de la Voroneț a lucrat și la Rădăuți” (p. 327). Tabloul votiv de la biserică „Sfântul Nicolae” din Rădăuți ar reprezenta pe „ctitorul bisericii, Petru I, iar adolescentul care îi urmează este unul dintre fii săi, foarte probabil Ivașcu” (subl. ns., p. 340) și mai identifică „pe Ștefan cel Mare, urmat de fiul său Bogdan, viitorul voievod Bogdan al III-lea, aici recent asociat la domnie, cu prințesa Maria și cu doamna Maria Voichița, soția domnitorului” (p. 347).

Ansamblurile picturale, împreună cu tablourile votive de la Pătrăuți, Voroneț și Rădăuți constituie un grup a căror cercetare mai amănunțită poate conduce la rezolvarea problemelor atât de controversate privind corecta datare a fiecăruia în parte, fapt întrevăzut, de altminteri, și de autori. În context ar

trebui găsite răspunsuri pe deplin satisfăcătoare la următoarele întrebări:

1. De ce în tabloul votiv de la biserica Voroneț unicul fiu în viață al lui Ștefan cel Mare, Bogdan, cu toate că era deja purtător al titlului de „voievod”, după cum îl arată inscripția de deasupra sa, este plasat abia după mama și sora sa ?

2. De ce în tabloul votiv de la biserica Pătrăuți, refăcut peste cel inițial (și sunt întru totul de acord cu autorii că „este o repictare care respectă cu fidelitate pe cea dintâi”, nota 61, p. 321) apar reprezentate Maria și Ana și un singur fiu al ctitorului – Bogdan – dar plasat aici imediat după ilustrul său părinte? Explicația autorilor privind prezența celor două fiice în tabloul votiv de la Pătrăuți conform căreia știrea despre moartea domniței Ana „pare să fi ajuns prea târziu la cunoștința zugravilor ce pictau” (nota 62, p. 321) nu este, în opinia noastră, convingătoare.

3. De ce chipul lui Ștefan cel Mare de la Rădăuți nu reproduce modelul portretelor acestuia de la bisericile Voroneț, Pătrăuți și Dobrovăț, înscriindu-se, mai curând, unei „amintiri – tradiții” ?

Autorii Lia Bătrâna și Adrian Bătrâna consideră că primul personaj al tabloului votiv de la Rădăuți reprezintă pe ctitorul bisericii, Petru I, fapt pe deplin justificat, dar nu oferă nici un argument pentru identificarea lui Ivașcu în tânărul care îi urmează, purtător și el al unei coroane voievodale. În imaginea

de la Fig. 66 (p. 492), în spațiul dintre aceste două prime personaje, se află un sgraffito în care se poate lectura, cu oarecare dificultate, „Alexandru vo«ievod»d starag«o»”. Firește că inscripția este tardivă dar, chiar și așa, merită a fi luată în seamă. Este firesc să ne întrebăm dacă aceasta reprezintă o tradiție (re)cunoscută în cadrul viețuitorilor așezământului rădăuțean sau poate cel de-al doilea personaj din tabloul votiv este tot un fiu al lui Ștefan cel Mare.

Fără pretenția de a fi epuizat toate aspectele importante abordate de cei doi autori pe parcursul celor 550 de pagini (între care și un extins rezumat în limba franceză, un indice onomastic și toponimic și 91 figuri alb-negru și color) încheiem cu bucuria de a fi parcurs rezultatele unor îndelungate și fructuoase cercetări interdisciplinare, întreprinse pe durata a patru decenii, autorii reușind să ofere istoricilor răspunsuri la multe dintre întrebările care au preocupat pe specialiștii domeniului de-a lungul a mai multor generații. Totuși, cu realism și modestie, Lia Bătrâna și Adrian Bătrâna mărturisesc în finalul impresionantului lor demers că „din rândul concluziilor, unele au caracter definitiv, altele pot comporta încă discuții și nuanțări” cartea nefiind „un capăt de drum, ci doar un stadiu al cercetării științifice”.

ION I. SOLCANU